

Renata Lesiakowska
(Instytut Pamięci Narodowej w Lublinie)
ORCID: 0000-0002-3972-022X

Rusyfikacja Królestwa Polskiego a ewangelicy i ich akta metrykalne/akta stanu cywilnego: rok 1868. Przyczynek do charakterystyki źródła

ZARYS TREŚCI: Artykuł ma charakter przyczynkowy, dotyczy ksiąg metrykalnych Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim. Analizowane zagadnienie to wprowadzenie przepisu nakazującego spisywanie akt metrykalnych w języku rosyjskim. Prawo to miało obowiązywać od początku 1868 r. (starego stylu), w praktyce jednak w wielu parafiach wprowadzono je w życie z opóźnieniem. W literaturze przedmiotu odnaleźć można jedynie nieliczne wzmianki na ten temat.

SŁOWA KLUCZOWE: luteranie, Kościół ewangelicko-augsburski w Królestwie Polskim, rusyfikacja, akta stanu cywilnego, księgi metrykalne, zaborcy, XIX wiek, asymilacja, polonizacja.

ABSTRACT: The article is of contributory nature – it concerns the birth, marriage and death registers of the Evangelical Church of the Augsburg Confession in the Kingdom of Poland. The issue analyzed is the introduction of a regulation demanding that birth, marriage and death registers be written in Russian. This law would enter into force from the beginning of 1868 (Old Style), in practice, however, in many parishes it was brought into effect with delay. Literature on the subject contains only very few mentions on this issue.

KEYWORDS: Lutherans, Evangelical Church of the Augsburg Confession in the Kingdom of Poland, Russification, birth, marriage and death certi-

ificates, birth, marriage and death registers, Partitions, 19th century, assimilation, Polonization.

W 1815 r., na kongresie wiedeńskim, zapadła decyzja o utworzeniu zależnego od Rosji Królestwa Polskiego. Powstało ono na ziemiach byłego Księstwa Warszawskiego, istniejącego w latach 1807–1815. Wcześniej, od rozbiorów Rzeczypospolitej Obojga Narodów do powstania księstwa, tereny te znajdowały się pod zaborem pruskim bądź austriackim¹.

Królestwo Polskie do upadku powstania listopadowego (1831 r.) cieszyło się autonomią. Klęska oznaczała jej utratę. Niepowodzenie kolejnego powstania, styczniowego, wiązało się już ze stopniową likwidacją królestwa. Zmiany te znalazły swoje odbicie w aktach metrykalnych, tworzonych w ciągu tego stulecia w różnych językach i według różnych zasad.

Artykuł dotyczy akt zamieszkujących ziemie polskie ewangelików, przede wszystkim luteranów oraz nielicznych ewangelików reformowanych, w sporadycznych przypadkach akt osób wyznających inne odłamy protestantyzmu². Ma

---

¹ J. Czubyty, *Księstwo Warszawskie – pierwsze nowoczesne państwo polskie?*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 125, 2018, nr 2, s. 365–401.

² Ewangelicy reformowani (kalwini), czyli nieliczni potomkowie polskiej szlachty protestanckiej z czasów reformacji oraz kilkadziesiąt tysięcy imigrantów, głównie z Czech, należeli do zborów ewangelicko-reformowanych (m.in. w Żelowie, Kleszczowie, Żychlinie, na przełomie XVIII i XIX wieku także w Węgrowie) bądź ewangelicko-augsburskich. Duże znaczenie miała tu bliskość od miejsca zamieszkania. Ścisła współpraca Kościoła ewangelicko-augsburskiego oraz Kościoła ewangelicko-reformowanego była możliwa m.in. dzięki innemu niż w katolicyzmie sposobowi rozumienia, czym jest instytucja kościelna. Warto tu dodać, że od lat 20. do 40. funkcjonował wspólny Konsystorz (zarząd) dla obu Kościołów, jego rozdzielenie wynikało z decyzji władz rosyjskich obawiających się polonizowania się luteranów pod wpływem polskich kalwinów. Jeśli chodzi natomiast o inne odłamy protestantyzmu z tzw. kościołów historycznych od XVII wieku wyłaniał się tzw. dziś protestantyzm ewangelikalny lub wolny. Zjawisko to miało miejsce w Europie Zachodniej, na ziemiach polskich, gdzie po zwycięstwie kontrreformacji liczba protestantów była niewielka, przebiegało niemal niezauważalnie. Z tych względów analizując akta stanu cywilnego Kościoła ewangelicko-augsburskiego na ziemiach Królestwa Polskiego otrzymujemy informacje nie tylko o luteranach, ale także o innych protestantach. Należy jednak zaznaczyć jeszcze, że w omawianym okresie rozróżnienia pomiędzy ewangelikami a protestantami nurtu wolnego w Królestwie Polskim nie da się przeprowadzić w sposób ścisły (idee protestantyzmu ewangelikalnego szerzyły się głównie wśród osób należących do parafii ewangelicko-augsburskich). Por. T.J., Zieliński, *Protestantyzm ewangelikalny*, Warszawa 2013, s. 18–26, 76–81; T. Stegner, *Luteranie na terenie Królestwa Polskiego, „ziem zabranych” i Galicji w latach 1795–1918*, [w:] *Kościół luteranowski na terenach polskich (XVI–XX wiek)*, t. 2, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 37–40; A. S., *Rok 1910*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1911, nr 2, s. 42–47; G. Michalak,

charakter przyczynkowy, co wynika zarówno ze szczegółowości omawianego zagadnienia, jak i z niezadowalającego stanu zachowania ksiąg³. Badania własne dotyczą roku 1868, a szersze ramy czasowe obejmują okres istnienia Królestwa Polskiego w latach autonomii oraz jej likwidacji, mieszczą się zatem w przedziale od 1815 do 1915 r.⁴ Analizowany problem dotyczy wprowadzania w życie rozporządzenia Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim z 10/22 XI 1867 r., nakazującego spisywanie akt stanu cywilnego w języku rosyjskim. Na podobny temat pisał Witold Jemielity, który w artykule poświęconym aktom stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim przedstawił realizację tego rozporządzenia w parafiach Kościoła katolickiego⁵.

Odbijające się w księgach metrykalnych dzieje protestantów oraz dzieje samych ksiąg są tym bardziej ciekawe, że dotyczą społeczności, która niemal zaniknęła na przedrozbiorowych ziemiach polskich i pojawiła się ponownie w XIX w. W zdecydowanej większości (około 90 proc.) tworzyli ją przybysze z państw/krajów niemieckich⁶. Bazę źródłową artykułu stanowią księgi metrykalne parafii ewangelicko-augsburskich, pochodzące z różnych guberni, ze zborów wiejskich i miejskich, z terenów o znacznym bądź znikomym odsetku protestantów, z nowo powstałych ośrodków bądź historycznych miast polskich⁷.

Trwający od schyłku I Rzeczypospolitej napływ imigrantów z krajów niemieckich spowodował potrzebę utworzenia na ziemiach polskich struktur Kościoła ewangelicko-augsburskiego, wcześniej właściwie nieistniejących. Pod względem prawnym sytuacja Kościoła została na stałe uregulowana w 1849 r. Przyjęto nazwę Kościół Ewangelicko-Augsburski w Królestwie Polskim.

Nabożeństwo ewangelicko-reformowane w parafii warszawskiej w okresie XIX wieku, „Rocznik Teologiczny”, t. 61, 2017, z. 1, s. 81–98.

³ Stan zachowania w zasobach archiwalnych ksiąg metrykalnych Kościoła ewangelicko-augsburskiego na ziemiach Królestwa Polskiego oraz informacje o ich digitalizacji na dzień 1.01.2022 r. zob. R. Lesiakowska, *Polonizujący się luteranie w Królestwie Polskim. Losy ludzi i społeczności*, [w:] *Skąd przyszliśmy? Kim jesteśmy? Dokąd zmierzamy? Wokół badań nad genealogią*, red. P. Jędrzejewski, J. Pieczara, Kraków 2021, s. 141–156.

⁴ Pomijam tu nieistotne dla tematu spory o to, do kiedy formalnie istniało Królestwo Polskie.

⁵ W. Jemielity, *Akta stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, t. 38, 1995, s. 163–188, 177–179.

⁶ W. Pruss, *Ludność Królestwa Polskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 2019, s. 224–243.

⁷ Określenia zbór wiejski (parafia wiejska) – zbór miejski (parafia miejska) odnoszą się do przewagi wśród wiernych ludności rolniczej bądź miejskiej. Termin „historyczne miasta polskie” por. R. Kołodziejczyk, *Zmiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 68, 1961, nr 1, s. 191–200.

Jak, obok innych źródeł, wskazują dane ze spisu przeprowadzonego na przełomie XIX i XX w., największe skupiska ewangelików powstały w guberniach piotrkowskiej (ponad 131 tys. luteranów w 1897 r.), warszawskiej, kaliskiej, dość znaczne jak na warunki Królestwa Polskiego w płockiej, suwalskiej, lubelskiej, niewielkie w łomżyńskiej, siedleckiej, radomskiej, kieleckiej (2,4 tys. w 1897 r.)⁸. Na początku XX w. w Królestwie Polskim mieszkało około 415 tys. luteranów. W ostatnich latach przed I wojną światową liczba ta wzrosła (wg statystyk opracowanych na podstawie urzędowych dokumentów, wszystkich protestantów w Królestwie Polskim było wówczas 699 tys.), następnie nieco zmalała. W sumie według danych szacunkowych w ciągu drugiej połowy XIX w. procentowy udział ewangelików augsburskich i innych protestantów w społeczeństwie polskim oscylował pomiędzy 4,5 a 5 proc.⁹

Imigranci osiedlali się przede wszystkim na terenach rolniczych (koloniści), z ośrodków miejskich najbardziej atrakcyjne były Warszawa oraz Łódź i inne miejscowości nowo powstałych okręgów przemysłowych.

Zgodnie z wprowadzonymi w Księstwie Warszawskim przepisami, obowiązek prowadzenia akt stanu cywilnego dla wyznań chrześcijańskich mieli duchowni. Nie zmieniło się to po powstaniu Królestwa Polskiego. Od 1809 r. do omawianej w tym artykule zmiany prawa językiem, w którym spisywano akta, był polski¹⁰. W aktach z reguły podawano daty zarówno wg tzw. starego (obowiązującego w Cesarstwie Rosyjskim), jak i nowego stylu. W Królestwie Polskim każdy akt należało wpisać do dwóch ksiąg: księgi urodzeń lub małżeństw lub śmierci przechowywanych w parafii (akta metrykalne) oraz księgi trójdzielnej urodzeń, małżeństw i śmierci odsyłanej do archiwum sądu pokoju (akta stanu cywilnego)¹¹.

Brak odpowiedniej siatki parafialnej skutkował tym, że do lat 40. XIX w. akta ewangelików prowadzone były bardzo często w parafiach katolickich. Luteranie należeli również czasami do zborów ewangelicko-reformowanych, jeśli takie znajdowały się w pobliżu ich miejsca osiedlenia, było to jednak rzadkością.

⁸ Uwzględnione są tu wartości bezwzględne, nie procentowy udział wśród wszystkich mieszkańców guberni. Por. W. Pruss, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku*, cz. 1: *Narodowości, wyznania, sekty, organizacje kościelne*, „Przegląd Historyczny”, t. 68, 1977, z. 2, s. 259–288.

⁹ Ibidem

¹⁰ W. Jemielity, op. cit., s. 175.

¹¹ Ibidem.

W sporadycznych przypadkach akta luteranów mieszkających w Królestwie Polskim były spisywane poza jego granicami¹².

10/22 XI 1867 r. Komitet Urządzający w Królestwie Polskim wydał rozporządzenie, na mocy którego księgi metryczne miały być spisywane w języku rosyjskim. W czasie rewolucji 1905 roku Związek Adwokatury Polskiej analizował ten przepis. Według opinii związku rozporządzenie zostało wprowadzone w życie w sposób niezgodny z prawem, ponieważ było niższe rangą od wcześniejszych przepisów. W praktyce jednak język rosyjski obowiązywał do 1915 r., choć w latach rewolucji zdarzały się przypadki spisywania akt po polsku¹³.

Po wydaniu w 1867 r. rozporządzenia dotyczącego obowiązku używania języka rosyjskiego, władze Kościoła katolickiego zwracały uwagę administracji rosyjskiej na trudności, jakich spodziewano się w jego praktycznej realizacji. Wielu duchownych nie znało języka rosyjskiego bądź nie władało nim biegle w piśmie, brakowało wytycznych uściślających, jakie zwroty powinny być używane (nie opracowano urzędowego tłumaczenia obowiązujących dotychczas formularzy). Kontrowersje budziło również to, że wprowadzany język był niezrozumiały dla większości wiernych, a po sporządzeniu aktu należało go przecieź odczytać osobom, których dotyczył. W zażaleniach zwracano także uwagę, że niektóre parafie pisma w sprawie zmian przepisów otrzymały od naczelników powiatów już po rozpoczęciu roku 1868. Podobne trudności występowały także w Kościele ewangelicko-augsburskim¹⁴. Opóźnienia w realizacji nowych zaleceń były więc nieuniknione.

Zaczynając analizę od regionów najliczniej zamieszkałych przez luteranów¹⁵, w nowo powstałym ośrodku przemysłowym, Bełchatowie w guberni piotrkowskiej, pierwszy akt małżeństwa spisany po rosyjsku jest datowany na 2/14 VII 1868 r. W tekście głównym przy rosyjskim zapisie nazwisk małżonków występuje umieszczony w nawiasach zapis w niemieckim oryginale, zresztą

---

¹² K. Kłodawski, *Ewangelicy na terenie województwa/guberni plockiej w latach 1815–1914*, Płock 2021, s. 24–60.

¹³ E. Tarkowska, *Prawne kształtowanie się instytucji rejestracji stanu cywilnego na ziemiach polskich do roku 1968*, Białystok 2015, s. 19–32; W. Jemielity, op. cit., s. 177–179; *Podręcznik dla użytku osób utrzymujących akta stanu cywilnego*, Płock 1894, s. 13–61; T. Stegner, op. cit., s. 70.

¹⁴ W. Jemielity, op. cit., s. 175; T. Stegner, op. cit., s. 68–70.

¹⁵ Opisywanie parafii w podziale na gubernie ma służyć łatwiejszemu odbiorowi tekstu. Z kolei uporządkowanie treści od guberni najliczniej do najmniej licznie zamieszkałych przez ewangelików sprawia, że staje się jasne, dlaczego z poszczególnych guberni przywołuje się różną liczbę przykładów.

obok odmienionych po polsku i spolszczonych imion: „(...) Augustem Henschel, Marią Schulz”. Taką praktykę stosuje się również w latach późniejszych¹⁶.

Także w Aleksandrowie wystąpiły opóźnienia w spisywaniu aktów po rosyjsku¹⁷.

Z kolei w Dziepułci¹⁸, zborze wiejskim, akta od początku 1868 r. spisywano po rosyjsku¹⁹. W przypadku Piotrkowa Trybunalskiego, historycznego miasta polskiego, brakuje księgi z 1868 r. Zachowały się tylko niemiarodajne w tym przypadku dowody dołączane do akt małżeństw (takie jak np. akta chrztu z lat ubiegłych lub zeznania świadków, pozwalające określić wiek osób pragnących zawrzeć związek małżeński)²⁰. Niestety, nie udało się także odnaleźć akt z tego roku z parafii ewangelicko-augsburskiej św. Trójcy w Łodzi. Brakuje ich w przechowywanym w Archiwum Państwowym w Łodzi zespole Parafia ewangelicko-augsburska św. Trójcy w Łodzi²¹. Poszukiwania w bazie Polskiego Towarzystwa Genealogicznego²² również nie okazały się pomocne, ponieważ wg zawartych tam danych akta te powinny znajdować się we wspomnianym archiwum. Z Tomaszowa (Rawskiego/Mazowieckiego)²³ z 1868 r. oprócz dołączanych do akt małżeństw zachowała się jedynie spisywana po niemiecku księga chrztów (która dalej zostanie nieco szerzej omówiona)²⁴.

Przechodząc do kolejnej licznie zamieszkaną przez luteranów guberni, warszawskiej, warto zwrócić uwagę na księgi z Nowego Dworu Mazowieckie-

¹⁶ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (dalej APPT), Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Bełchatowie, sygn. 3, p. 58, akt 12.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Aleksandrowie, sygn. 87, p. 58, akt 12.

¹⁸ Tę formę pisowni podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, s. 920. Współczesna pisownia to: Dziepółć.

¹⁹ APŁ, Akta stanu cywilnego filiału ewangelicko-augsburskiego w Dziepółci, sygn. 33, p. 53, akt 1.

²⁰ APŁ, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Piotrkowie Trybunalskim (cały zespół); *Podręcznik dla użytku osób*, s. 81.

²¹ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Parafia ewangelicko-augsburska św. Trójcy w Łodzi (cały zespół).

²² Baza Geneteka jest dostępna pod adresem: <<https://www.geneteka.genealodzy.pl>>. Informacje o bazie zob. K. Eberkowski, *Bazy genealogiczne jako pomoc w poszukiwaniu przodków*, „Folia Bibliologica”, t. 60, 2018, s. 187–207.

²³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII, s. 371, odnotowuje obie te nazwy, a ponadto podaje jeszcze: Tomaszów Piotrkowski, Tomaszów Fabryczny.

²⁴ APŁ, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Tomaszowie Mazowieckim (cały zespół).

go (miasto historyczne). Do 1868 r.²⁵ nowy rok zaczynał się w księdze urodzeń według czasu nowego stylu, a daty zapisywano według obu stylów. Pierwszy akt pod nagłówkiem „Rok 1868” został spisany 25 XII 1867/6 I 1868. Natomiast od początku 1868 r. według starego stylu akta spisywano po rosyjsku. Pierwszy dokument w tym języku z 13 (?) I 1868 r. datowany jest wyłącznie według czasu starego stylu, następne według starego i nowego stylu²⁶.

Z kolei w Nasielsku, który w 1866 r. stał się miastem nieprywatnym, księgi od początku 1868 r. prowadzone były po rosyjsku²⁷.

Niestety, akta z 1868 r. z odgrywającej wiodącą rolę w życiu Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim warszawskiej parafii św. Trójcy najprawdopodobniej nie zachowały się²⁸. Jednak uzasadnione wydaje się przypuszczenie, że nowe przepisy weszły tam w życie z opóźnieniem. Kolegium kościelne zboru warszawskiego w różnych okresach zaborów zarówno sprzeciwiało się używaniu języka rosyjskiego w dokumentacji, jak i działało na rzecz równouprawnienia języka polskiego (wobec dominacji niemieckiego) podczas praktyk religijnych.

Patrząc na omawiany problem w szerszym kontekście, zwolennicy rozpowszechniania języka polskiego w zborach Królestwa Polskiego stali na stanowisku, że zgodnie z zasadami reformacji Kościół powinien posługiwać się językiem zrozumiałym dla wiernych, a wskutek zachodzących w sposób naturalny procesów polonizacyjnych takim językiem stał się polski²⁹. Z kolei słabo zasymilowana ze społeczeństwem polskim część władz kościelnych dążyła do obrony hegemonii języka niemieckiego; w specyficznych warunkach zaborczych działania tej grupy spletały się z rusyfikacją³⁰.

²⁵ Przynajmniej od 1844 r. Por. APW, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Nowym Dworze (cały zespół).

²⁶ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Nowym Dworze, sygn. 18, p. 245–249.

²⁷ APW Oddział w Pułtusku, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Nasielsku, sygn. 2, p. 145.

²⁸ W Archiwum Państwowym w Warszawie, w którym znajdują się akta stanu cywilnego omawianej parafii brakuje roku 1868. APW, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Warszawie (cały zespół). Dokumentów z tego roku nie ma również w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbór Ewangelicko-Augsburski w Warszawie (cały zespół).

²⁹ T. Stegner, op. cit., s. 68–70.

³⁰ Z biegiem lat dwie przeciwne tendencje wewnątrz Kościoła stawały się coraz bardziej widoczne, konflikty pomiędzy polską a niemiecką częścią duchowieństwa doprowadziły tę drugą w dwudziestolecie międzywojennym do głoszenia potrzeby podziału zborów według przyna-

Wracając do realizacji samego rozporządzenia, Tadeusz Stegner podaje, że w związku z wymogiem spisywania akt oraz sporządzania korespondencji urzędowej z władzami państwowymi w języku rosyjskim, kolegium kościelne zboru warszawskiego musiało zatrudnić dodatkowego pracownika, posługującego się biegle tym językiem. Autor ten proponuje, by za moment, kiedy nowe przepisy już na pewno weszły w życie uznać arbitralnie rok 1869³¹.

W stolicy kolejnej guberni, historycznym mieście polskim Kaliszu, w księdze urodzeń, małżeństw i zgonów pierwszy akt spisany po rosyjsku pojawił się 14 VI 1868 r.³² Natomiast w wiejsko-miejskiej parafii Koło w księdze urodzeń akt z 15 II 1868 r. spisano jeszcze po polsku, a od kolejnego aktu, z 23 II 1868 r., księga prowadzona jest już po rosyjsku. Księga małżeństw, w której pierwszy wpis pojawia się 23 II 1868 r. prowadzona jest w całości po rosyjsku, przy pierwszym akcie nazwisko zapisano w tekście głównym po rosyjsku, a na marginesie w oryginalnym brzmieniu (Karl Wilhelm Neüfest). Dalej nie stosowano już takiej praktyki³³. Należy przypuszczać, że podane daty to daty starego stylu.

W Koninie w księdze małżeństw akt datowany na 23 VI/5 VII 1868 r. spisany był jeszcze po polsku, natomiast kolejny, z dnia 1 lipca już po rosyjsku. Ciekawy przykład znajduje się w księdze zgonów. Akt z 12 VII 1868 r. spisany jest po polsku i jak wynika z kolejnego wpisu datowano go wyłącznie według nowego stylu. Kolejny, spisany po rosyjsku, datowany jest z podaniem czasu w obu stylach, na 1/14 VII 1868 r.³⁴ W księdze urodzeń pierwszy akt spisany po rosyjsku to akt z 9/21 VII 1868 r. W parafii wiejskiej w Zagórowie pierwszy akt po rosyjsku spisano w kwietniu³⁵.

---

leżności narodowej. Por. E. Alabrudzińska, *Juliusz Bursche (1862–1942). Zwierzchnik Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce. Biografia*, Toruń 2010, s. 4–8).

³¹ T. Stegner, op. cit., s. 70.

³² Archiwum Państwowe w Kaliszu, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Kaliszu, sygn. 84, p. 26, akt 52.

³³ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Oddział w Koninie (dalej: APPK), Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej Koło, sygn. 30, p. 236, akt 19, 20; APPK, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej Koło, sygn. 31, p. 214, akt 1. W APPK brakuje księgi zgonów z 1868 r. oraz duplikatu ksiąg z tego roku.

³⁴ APPK, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej Konin, Księga małżeństw, sygn. 23, p. 498, akt 22, 23; ibidem, sygn. 24, p. 444, akt 63; ibidem, sygn. 25, p. 208, akt 135.

³⁵ APPK, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej Zagórow (powiat słupecki), sygn. 42, p. 510, akt 19; charakter parafii w Zagórowie por. K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku*, Łódź 2013, s. 118.

Jeśli chodzi o gubernie o przeciętnej, jak na warunki polskie, liczbie luteranów, w Płocku pierwszy akt spisany w księdze urodzeń, małżeństw i zgonów jest datowany dopiero na dwudziestego maja. W poprzednim akcie pastor wpisał daty zarówno według kalendarza juliańskiego, jak i gregoriańskiego (9/21 V 1868 r.), w spisanym po rosyjsku już tylko wg obowiązującego urzędowo starego stylu. W Lublinie języka rosyjskiego zaczęto używać w lipcu 1868 r.³⁶ W Suwałkach pierwszy akt po rosyjsku spisano 23 III/4 IV 1868 r.³⁷ Zbory w wymienionych miejscowościach miały charakter wiejsko-miejski.

W przypadku guberni o niewielkim odsetku luteranów, w zespołach parafii radomskiej, przechowywanych w archiwach państwowych, zachowały się jedynie alegata, które, jak to już wcześniej wyjaśniono, nie są miarodajne³⁸. W Kielcach pierwszy zapis po rosyjsku w księdze zgonów pojawił się 2 I 1868 r./14 XII 1867 r.; ksiąg urodzin i ślubów brakuje w przechowywanym w Archiwum Państwowym w Kielcach zespole, w którym przechowywane są akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej³⁹. Nie udało się niestety uzyskać dostępu do akt z Łomży, na podstawie opisu jednostki archiwalnej można jednak stwierdzić, że przez cały 1868 r. akta były spisywane po rosyjsku⁴⁰. Warto tu zwrócić uwagę, że w Łomży już w 1863 r., a więc w czasie powstania styczniowego, prowadzono księgi w tym języku, następnie powrócono do polskiego⁴¹. Można przypuszczać, że ta praktyka miała związek ze szczególną sytuacją parafii, której dotychczasowy pastor, Jan Haberkant (1829–1905), urzędujący od 1858 r. został karnie usunięty i skazany na zesłanie za popieranie powstania. Na spisanych po rosyjsku aktach z 1863 r. podpisał się pastor o inicjałach O. L. [całego imienia i nazwiska nie udało się odczytać]. Pastor o takich inicjałach nie został wymieniony w szczegółowej publikacji niemieckiego historyka starszego

³⁶ J. Gawrysikowa, *Kolonizacja niemiecka w Lubelskiem w XIX wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 35, 1987, z. 2, s. 323–332.

³⁷ Archiwum Państwowe w Suwałkach, Duplikat Akt Urodzonych, Zaślubionych i Zmarłych Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Suwałkach za rok 1868, sygn. 30, p. 8, akt 10.

³⁸ Archiwum Państwowe w Radomiu, Urząd Stanu Cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Radomiu (cały zespół); Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Kielcach (cały zespół).

³⁹ APK, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Kielcach, sygn. 13, p. 164, akt 48.

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Białymstoku oddział w Łomży (dalej: APBŁ), Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Łomży, sygn. 44 (cała jednostka).

⁴¹ Ibidem, sygn. 40, p. 41. Jednostka jest opisana jako zawierająca akta z 1865 r., ale pomiędzy p. 26 a p. 42 znajdują się akta z innych lat.

pokolenia, Eduarda Kneifela, stanowiącej wykaz pastorów Kościoła ewangelicko-augsburskiego, pracujących na ziemiach polskich u schyłku Rzeczypospolitej, w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim oraz w II Rzeczypospolitej⁴². Nie wspomina o nim także specjalista od dziejów XIX-wiecznego protestantyzmu na ziemiach polskich, Tadeusz Stegner⁴³, choć w jednej ze swoich publikacji odnosi się do zmian pastorów w parafii łomżyńskiej w okresie powstania styczniowego. Takiego nazwiska nie wymienia również Radosław Waleszczak, autor artykułu przedstawiającego dzieje parafii ewangelicko-augsburskich w omawianym regionie do wybuchu II wojny światowej⁴⁴. Prawdopodobnie więc O. L. był pastorem pełniącym swoje funkcje w Łomży tymczasowo, na stałe pracującym za przebiegającą nieopodal granicą pomiędzy Królestwem Polskim a „ziemiami zabranymi”, co tłumaczyłoby używanie przez niego języka rosyjskiego⁴⁵. Natomiast na terenie guberni siedleckiej, w Węgrowie, znajdował się najstarszy w Królestwie Polskim zbor ewangelicki, który przetrwał od czasów reformacji. Był to początkowo zbor reformowany, ale od schyłku XVII wieku służył także ewangelikom augsburskim. Istniejąca w omawianym okresie parafia ewangelicko-augsburska w Węgrowie posiadała filiał w Sadolesiu, służyła osadnikom niemieckim, którzy napłynęli na te tereny w większej liczbie w latach 30. i 40. XIX w. (mniejsze osady powstawały już wcześniej)⁴⁶. Dokumenty parafii w Węgrowie oraz filiału w Sadolesiu są przechowywane w Archiwum Państwowym w Siedl-

⁴² E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Eging, brw.

⁴³ T. Stegner, op. cit., s. 37–70.

⁴⁴ R. Waleszczak, *Parafie Ewangelicko-Augsburskie w Łomżyńskim do 1939 r. (rys historyczny)*, „Studia Łomżyńskie”, t. 19, 2008, s. 33–59.

⁴⁵ Sprowadzenie pastora np. z pobliskiego, ale leżącego już poza granicami Królestwa Polskiego, Białegostoku byłoby w tym czasie o tyle łatwe, że właścicielem znajdujących się w okolicy ogromnych dóbr zabłudowskich był luteranin, tzw. Niemiec bałtycki w służbie carskiej, senator baron Aleksander Krusenstern. Urzędując przez wiele lat w Królestwie Polskim, z którego wyjechał po wybuchu powstania styczniowego, pełnił funkcję prezesa Konsystorza Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim, starając się wzmacniać postawy lojalistyczne i zapobiegać polonizowaniu się Kościoła. Z jego punktu widzenia sprowadzenie duchownego reprezentującego kulturę rosyjską do parafii, z której dopiero co usunięto pastora aktywnie popierającego polską działalność patriotyczną, byłoby z pewnością uzasadnione. Jest to oczywiście jedynie trop badawczy. Por. T. Stegner, op. cit., s. 38–66; A. Miodowski, *Przywłaszczenie dóbr dojlidzkich na tle kampanii politycznej przełomu 1921/1922 roku*, Białystok 2003, s. 14; E. Kneifel, op. cit.

⁴⁶ W. Śladkowski, *Gospodarstwa kolonistów niemieckich w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego (1815–1864)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne”, t. 18, 1963, s. 117–148.

cach (m.in. akta stanu cywilnego filiału w Sadolesiu) oraz Archiwum Głównym Akt Dawnych. Akta z roku 1868 nie zachowały się⁴⁷.

Powyżej przedstawiono pokrótce, na tyle, na ile umożliwił to stan zachowania materiałów, przebieg wdrażania w Kościele ewangelicko-augsburskim reformy z 1867 r., nakazującej spisywanie akt stanu cywilnego w języku rosyjskim. Na marginesie omawianego zagadnienia dodajmy, że w trakcie kwerendy udało się także poczynić pewne ciekawe ustalenia, niezwiązane bezpośrednio z omawianym tematem, ale wpisujące się w szerszy problem polityki kościelnej władz oraz panujących wewnątrz Kościoła stosunków narodowościowych, znajdujących swoje odbicie także w księgach kościelnych. Ustalenia te dotyczą wspomianej księgi chrztów z lat 30., 40. i 50. XIX w. z Tomaszowa (Rawskiego/Mazowieckiego). Była ona prowadzona w języku niemieckim, w formie tabelarycznej i zawierała takie dane, jak księga urodzeń. Tytuł polski – zapewne nadany po pewnym czasie użytkowania księgi – to *Księga Kościelna do zapisywania Chrztów Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Tomaszowskiej do 1845 roku*, natomiast oryginalny tytuł niemiecki brzmi *Notatenbuch für Taufen, Trauungen und Sterbefälle [nieczytelne] der Evangelisch Rawickie Tomaszow 1833 [nieczytelne]* (Zeszyt chrztów, ślubów i zgonów [...] ewangelików Tomaszów Rawski 1833[...])⁴⁸. Ciekawe są losy tej księgi. W czasie II wojny światowej trafiła do niemieckiej parafii ewangelicko-augsburskiej w Radomiu. W nadruku z tego okresu nalepionym na okładkę widnieje nazwa właściciela księgi: *Deutsches Evangelisch-Augsburgisches Pfaramt in Tomaszow Distrikt Radom General Gouvernement* (Niemieckie ewangelicko-augsburskie biuro parafialne w Tomaszowie, dystrykt radomski, Generalne Gubernatorstwo). Księgę opisano jako *Notizen zu den Geburts – Trau – und Sterbeakten 1833–1844, 1845–1854* (Notatki do akt urodzeń, małżeństw i zgonów). Prawdopodobnie wówczas została posklejana paskami wyciętymi z maszynopisu niemieckiego. Zwraca tu uwagę zastąpienie słowa chrzty słowem urodzenia oraz zastosowanie nie słowa parafia (*die Gemeinde*), ale słowa *das Pfarramt*, wskazującego na urzędowy, a nie wspólnotowy wymiar parafii. Wydaje się to nabierać znaczenia wobec tego,

⁴⁷ Archiwum Państwowe w Siedlcach, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Sadolesiu powiat Węgrów (cały zespół); AGAD, Księgi metrykalne gmin ewangelicko-augsburskiego i helweckiego wyznania 1764–1941 (cały zespół).

⁴⁸ APŁ, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 450 (cała jednostka). Księga zdigitalizowana przez Polskie Towarzystwo Genealogiczne, <https://www.metryki.genealodzy.pl/index.php?op=pg&ar=3&zs=0345d&sy=450&kt=1&plik=000.jpg>. [dostęp: 25.08.2022].

że w III Rzeszy księgi parafialne, choć nie zawierały już akt stanu cywilnego, były przez władze państwowe traktowane jako ważne dokumenty, umożliwiające udowodnienie „aryjskiego pochodzenia”⁴⁹.

Z innych ustaleń, poczynionych w trakcie kwerendy, warto jeszcze podać, że akta urodzenia, małżeństw i zejść zboru kleszczowskiego z 1844 r. przechowywane w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim są umieszczone w zespole nazwanym Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Kleszczowie, tymczasem był to, o czym już wspomiano, zbor reformowany. Napis na księdze brzmi: *Duplikat Aktów Urodzenia Małżeństw i Zejścia Parafii Ewangelickiej Bełchatów okręgu Kleszczowskiego na rok 1844*⁵⁰. Rok 1844 to jeszcze czas funkcjonowania wspólnego Konsystorza dla ewangelików reformowanych i ewangelicko-augsburskich.

Podsumowując, na podstawie badań własnych materiału źródłowego można stwierdzić, że w większości parafii ewangelicko-augsburskich Królestwa Polskiego rozporządzenie Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim z 10/22 XI 1867 r. było realizowane z opóźnieniem. Dotyczyło to zarówno parafii wiejskich, jak i miejskich, spolonizowanych w większym i mniejszym stopniu. Tylko w kilku spośród przeanalizowanych parafii (w Nasielsku, Dziepułci, Nowym Dworze, Łomży) przepisy stosowano wraz z rozpoczęciem 1868 r. według kalendarza juliańskiego. Opóźnienia były związane przede wszystkim z niedostateczną znajomością języka rosyjskiego przez pastorów i nieprzetłumaczeniem na język rosyjski stosowanych dotychczas formuł językowych, pewne znaczenie mogło mieć także pragnienie pozostania przy zrozumiałym, przynajmniej dla części wiernych, języku polskim (jak już wspomiano akt należało odczytać osobom, których dotyczył lub je reprezentującym). Poza tym trzeba zwrócić uwagę na to, że wprowadzenie nowych przepisów stawiało przed Kościołem ewangelicko-augsburskim w Królestwie Polskim konieczność ordynowania pastorów posługujących się już nie dwoma (niemiecki, polski), ale trzema językami.

---

⁴⁹ Por. Informacje archiwum kościelnego Evangelisches Landeskirchliches Archiv w Berlinie: *Politische Bedeutung erhielten die Kirchenbücher dann noch einmal während des Nationalsozialismus, als es darum ging, dass jedermann seine „arische“ Abstammung über mindestens drei Generationen nachweisen musste*/Polityczne znaczenie księgi kościelne zyskały potem jeszcze raz w czasach narodowego socjalizmu, ponieważ chodziło o to, że każdy musiał udowodnić swoje „aryjskie” pochodzenie od przynajmniej trzech pokoleń. W Prusach parafie przestały prowadzić akta stanu cywilnego w 1874 r., (<<https://www.landeskirchenarchivberlin.de/kirchenbuchstelle-berlin-brandenburg-schlesische-oberlausitz/was-sind-kirchenbuecher/historie/>>, [dostęp: 10.08.2022]).

⁵⁰ APPT, Akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskiej w Kleszczowie, sygn. 1, bp.

Patrząc na księgi stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskich w szerszym kontekście warto zauważyć, że w przypadku osiadłej na ziemiach polskich mniejszości ewangelickiej ich badanie umożliwia dotarcie nie tylko do informacji takiego typu, których standardowo poszukuje się w tym źródle. Można w nich także odnaleźć wskazówki świadczące o zaawansowaniu procesów polonizacyjnych pojedynczych osób bądź całej społeczności. Ciekawych informacji dostarczy na przykład analiza sposobu podpisywania się, polszczenia nazwisk czy datowania dokumentów. W charakterze postulatu badawczego warto dodać jeszcze, że interesujący wydaje się problem akt stanu cywilnego ewangelików, którzy mieszkali w Królestwie Polskim, ale podlegali parafiom znajdującym się w Prusach (Zagłębie Dąbrowskie, gubernia Płocka). Jak wynika z obecnego stanu wiedzy, w pierwszej połowie XIX wieku niemieccy mieszkańcy niektórych przygranicznych miejscowości wbrew obowiązującym przepisom nie zgłaszali urodzeń, małżeństw i zgonów zobowiązanych do prowadzenia ksiąg na danym obszarze księżom katolickim czy urzędnikom świeckim, udając się w tym celu do nieodległego kraju pochodzenia⁵¹. To zagadnienie wydaje się zasługiwać na całościową analizę, jest ciekawe choćby z historyczno-prawnego punktu widzenia.

Tab. 1. *Kolejność wprowadzania języka rosyjskiego w poszczególnych parafiach*

Wprowadzenie języka rosyjskiego (wg kalendarza juliańskiego)	Parafia	Gubernia
Od początku 1868 r. lub wcześniej	Dziepółc/ Nowy Dwór/ Nasielsk/ Kielce/ Łomża	piotrkowska/ warszawska/ warszawska/ kielecka/ łomżyńska
Luty 1868 r.	Koło	kaliska
Marzec 1868 r.	Suwałki	suwalska
Kwiecień 1868 r.	Zagórów	kaliska
Maj 1868 r.	Płock	płocka
Czerwiec 1868 r.	Kalisz/ Konin	kaliska/ kaliska

⁵¹ K. Kłodawski, op. cit., s. 24–60.

Lipiec 1868 r.	Bełchatów/ Aleksandrów/ Lublin	piotrkowska/ piotrkowska/ lubelska
Sierpień 1868 r.	brak	brak
Wrzesień 1868 r.	brak	brak
Październik 1868 r.	brak	brak
Listopad 1868 r.	brak	brak
Grudzień 1868 r.	brak	brak
nie ustalono	Piotrków/ Łódź/ Sadoleś/ Warszawa/ Węgrów/ Tomaszów/ Radom	piotrkowska/ piotrkowska/ siedlecka/ warszawska/ siedlecka/ piotrkowska/ radomska

Summary

Russification of the Kingdom of Poland and Evangelicals and Their Birth, Marriage and Death Records: 1868. A Contribution to the Description of the Source

The article discusses the birth, marriage and death registers of the Lutherans inhabiting the Polish territories of the Russian Partition, who came in overwhelming numbers from the German-speaking countries. The detailed research question concerns the 1868 reform requiring that birth, marriage and death records be written in Russian. The goal of the author's studies was to check how the new regulations were brought into effect in individual parishes of the Evangelical Church of the Augsburg Confession in the Kingdom of Poland. The condition of the preservation of the source materials, i.e. the birth, marriage and death registers, enabled the examination of town and village parishes situated in the guberniyas (provinces) with a larger or smaller percentage of Evangelicals. The examination of birth, marriage and death registers of Evangelicals of Augsburg Confession living in the Kingdom of Poland allows obtaining not only such information as is conventionally sought in this source. It also provides premises for inferences about the advancement of Polonization processes in particular communities, for example by analyzing the names given to children or the ways of recording German surnames.

Bibliografia

Literatura

- Alabrudzińska E., *Juliusz Bursche (1862–1942). Zwierzchnik Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce. Biografia*, Toruń 2010.
- A. S., *Rok 1910*, „Zwiastun Ewangeliczny”, 1911, nr 2, s. 42–47.
- Czubaty J., *Księstwo Warszawskie – pierwsze nowoczesne państwo polskie?*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 125, 2018, nr 2, s. 365–401.
- Eberkowski K., *Bazy genealogiczne jako pomoc w poszukiwaniu przodków*, „Folia Bibliologica”, t. 60, 2018, s. 187–207.
- Gawrysiak J., *Kolonizacja niemiecka w Lubelskiem w XIX wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 35, 1987, z. 2, s. 323–332.
- Jemielity W., *Akta stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, t. 38, 1995, s. 163–188.
- Kłodawski K., *Ewangelicy na terenie województwa/guberni płockiej w latach 1815–1914*, Płock 2021.
- Kneifel E., *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Eging, brw.
- Kołodziejczyk R., *Zmiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 68, 1961, nr 1, s. 191–200.
- Lesiakowska R., *Polonizujący się luteranie w Królestwie Polskim. Losy ludzi i społeczności*, [w:] *Skąd przyszliśmy? Kim jesteśmy? Dokąd zmierzamy? Wokół badań nad genealogią*, red. P. Jędrzejewski, J. Pieczara, Kraków 2021, s. 141–156.
- Michalak G., *Nabożeństwo ewangelicko-reformowane w parafii warszawskiej w okresie XIX wieku*, „Rocznik Teologiczny”, t. 61, 2017, z. 1, s. 81–98.
- Miodowski A., *Przywłaszczenie dóbr dojlidzkich na tle kampanii politycznej przełomu 1921/1922 roku*, Białystok 2003.
- Podręcznik dla użytku osób utrzymujących akta stanu cywilnego*, Płock 1894.
- Pruss W., *Ludność Królestwa Polskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 2019.
- Pruss W., *Spółczesność Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku*, cz. 1: *Narodowości, wyznania, sekty, organizacje kościelne*, „Przegląd Historyczny”, t. 68, 1977, z. 2, s. 259–288.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII, Warszawa 1880–1914.

- Stegner T., *Luteranie na terenie Królestwa Polskiego, „ziem zabranych” i Galicji w latach 1795–1918*, [w:] *Kościół luterski na terenach polskich (XVI–XX wiek)*, t. 2, red. J. Kłaczko, Toruń 2012, s. 37–40.
- Śladkowski W., *Gospodarstwa kolonistów niemieckich w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego (1815–1864)*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*”, t. 18, 1963, s. 117–148.
- Tarkowska E., *Prawne kształtowanie się instytucji rejestracji stanu cywilnego na ziemiach polskich do roku 1968*, Białystok 2015.
- Waleszczak R., *Parafie ewangelicko-augsburskie w Łomżyńskim do 1939 r. (rys historyczny)*, „*Studia Łomżyńskie*”, t. 19, 2008, s. 33–59.
- Woźniak K., *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku*, Łódź 2013.
- Zieliński T.J., *Protestantyzm ewangelikalny*, Warszawa 2013.

Netografia

- <<https://www.geneteka.genealodzy.pl>>
- <<https://www.metryki.genealodzy.pl/metryki.php?op=kt&ar=3&zs=0345d&sy=450&kt=1>>, [dostęp: 17.08.2022].
- <<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/17526463>>, [dostęp: 18.08.2022].
- <<https://www.landeskirchenarchivberlin.de/kirchenbuchstelle-berlin-brandenburg-schlesische-oberlausitz/was-sind-kirchenbuecher/historie/>>, [dostęp: 10.08.2022].